

ŠTA SU KULTURE OTPORA? RAZGOVOR SA TATJANOM ROSIĆ ILIĆ (6. EPIZODA PODKASTA ZVUK MISLI)

U nastavku predstavljamo uređenu verziju transkripta razgovora o odnosu između otpora i kulture. Razgovor se dotiče pitanja, kao što su: da li umetnost proizvodi otpor ili ga jednostavno prikazuje i reprezentuje? Kako stoje jedno naspram drugog obrazovanje i otpor? U kom su odnosu kulture otpora i kulture sećanja? Da li svaki otpor poseduje emancipatorni potencijal? Činilo nam se izvesnim da je fenomen otpora u komodifikovanom globalizovanom svetu pao na neke niske grane i da su nam neophodni novi konceptualni okviri koji bi otporu vratili ili nanovo stvorili neku vrstu moći delovanja čiji bi ishodi bili radikalna promena. O ovim i o drugim srodnim temama, razgovarali smo sa teoretičarkom književnosti Tatjanom Rosić Ilić, redovnom profesorkom na Fakultetu za medije i komunikacije.

Jedan vaš esej počinje jednim citatom iz romana Estetike otpora, Pitera Vajsa, koji glasi: „Tamo gde postoji otpor, tamo postoji i kultura. U tišini i pokoravanju kultura nestaje, a ostaju samo ceremonije i obred. Čak i ako u toj čudovišnoj disproporciji snaga, samo nekoliko stotina pojedinaca je ostalo privrženo svojoj pobuni, ta privrženost je dokaz postojanja kulture.“ Odavde jasno proizlazi ideja da je otpor sine qua non kulture i da je on neka vrsta temelja ili uslova njene egzistencije. Kako vidite ovako postavljen odnos između otpora i kulture? Posebno, kako biste ovaj citat protumačili u svetlu misli Valtera Benjamina i njegove čuvene krilatice koja kaže da je svaki dokument civilizacije istovremeno i dokument varvarstva? Kakve zaključke izvlačimo iz kontradikcije ove dve premise i šta nam ona govori o kompleksnoj značenjskoj geografiji kultura otpora?

Dobro, da počnemo sa aporijom. Ja mislim da nas ambivalentnost tj. protivrečnost aporije uvodi u jednu priču o otporu koja neće biti pravolinijska, koja neće tako lako prihvatiti ono o čemu ćemo kasnije razgovarati, taj romantičarski koncept otpora, ili heroizma koji se nužno vezuje za otpor. Mi vidimo ovde dva autora koja su svaki na svoj način bili posevećeni ideji otpora, samo u različitim disciplinama, kao dva autora koji se naizgled nalaze

na suprotnim stranama. Ali interesantno je da je Peter Vajs svoj trotomni roman, koji se zapravo bavi sudbinom trojice mladića koji su pripadali Komunističkoj partiji Nemačke, uoči i tokom Drugog svetskog rata, vezao za obimne esejističke pasaže u kojima se bavio komentarima, analizom, interpretacijama brojnih umetničkih dela koji čine kanon zapadne kulture. Na izvestan način, Vajs se trudio da napravi jednu vrstu selekcije koja bi pokazala koje od tih kanonskih dela zapravo u sebi sadrže poruku otpora, a koja ne. To počinje sa Pergamonskim frizom koji se nalazi u muzeju u Berlinu, ide preko Splava Meduze, kako bi se završilo, ne završilo ali u nekom smislu fokusiralo najviše, sa Brehtovom književnošću i pričom o Brehtu u izbeglištvu. Sa druge strane, mi znamo da je Valter Benjamin, kao jedan od najsubverzivnijih mislilaca 20. veka, većinu svojih tekstova posvetio upravo tim dokumentima civilizacije, tim kulturnim artefaktima. Počeo je kao književni kritičar, pisao o Kafki, takođe o Brehtu... Interesantno je da je on zapravo veći deo svog mislilačkog potencijala i svog filozofskog potencijala uslovno rečeno „potrošio“ baveći se upravo dokumentima zapadne civilizacije, koji bi po njegovom mišljenju trebalo da budu varvarski. Znači, ima nečega zagonetnog u ovom pitanju, ako zaista prihvatimo tu tezu da su svi dokumenti civilizacije varvarski, pri čemu je Benjamin mislio na skriveni kolonizacioni aspekt tih dokumenata, da svi ti dokumenti svedoče o tome da su sve velike kulture u svojoj osnovi bile velike imperije, a to znači velike kolonijalne sile. Ali ako zaista pomislimo da je on to ozbiljno mislio, možemo da se pitamo zbog čega je on zapravo tim dokumentima najviše svojih stranica posvetio. I ono što sam rekla uoči ovog podkasta, jedna od njegovih posthumno objavljenih knjiga, *Arkade*, bavi se pariskim pasažima koji su jedni bizarni artefakti, ne samo umetnosti, već i kapitalizma uoči Drugog svetskog rata i pre njega. I sa ljubavlju je Benjamin pisao tu knjigu, istraživački i spisateljski, s ljubavlju je čuvao, i sad možemo da se pitamo... Ponoviću, radi se o jednom od najsubverzivnijih mislilaca 20. veka, po mom skromnom mišljenju. Zašto je taj subverzivni mislilac posvetio toliku energiju upravo dokumentima zapadne civilizacije – ako oni nisu ipak iz neke njegove perspektive bili osnova za subverzivno mišljenje, čega je on jedan od najistaknutijih i najboljih predstavnika?

Da, možda upravo neki ključ za čitanje, ili jedna intuicija koja se nameće, leži u završetku ove sedme teze iz koje je naš Benjaminov citat, koji kaže da istorijski materijalisti uvek moraju ići „uz dlaku“. Znači „dlaka“ je tu, pitanje je samo sa koje strane ćemo joj pristupiti. Benjamin je svakako išao „uz dlaku“...

Samo da nešto kažem pre nego što krenemo dalje. I kod Vajsa i kod Benjamina interesantno je da se u vezi sa otporom pojavljuje taj jedan momenat monumentalnosti. Nečeg spomeničkog. Kod Benjamina nije baš u pitanju spomenik nego dokument, ali kod Vajsa recimo imate veliku strast u samom romanu prema spomenicima kao onim mestima gde junaci romana dosta toga uče o otporu. I vi onda vidite da i sama Vajssova knjiga jeste neka vrsta spomenika otporu. Tako da, interesantno je da imamo taj jedan momenat spomenički koji se vezuje za otpor, i kod Benjamina i kod Vajsa.

Kako da ne... To mogu biti i književna dela, ne moramo spomenik da shvatimo samo u doslovnom smislu – da se ovde radi samo o klasičnoj umetnosti, statui ili već spomeniku... A odavde bismo sada mogli da nastavimo naš put propitivanja kulture otpora i da vidimo malo opsežnije u kakvom su odnosu umetnost i otpor? Kako vidite vi taj odnos i koja su neka važna mesta odakle bismo mogli da počnemo da ga promišljamo?

Kao što znate, ja imam kurs o kulturama otpora na fakultetu.

Da, ja sam zaboravio da spomenem jednu važnu stvar, a to je da je profesorka Tatjana Rosić pozvana da govori o ovoj temi upravo zbog toga što na Fakultetu za medije i komunikacije već 10 godina drži kurs o kulturi otpora.

Da, ali ono što hoću da kažem je da ja nikad nisam uključivala na početku tog kursa umetnička dela u priču o kulturi otpora. Onda sam shvatila da je to na izvestan način greška, jer se to za mene podrazumevalo, a za studente ne. I onda imate te dve mogućnosti umetnosti: da ona predstavlja kulturu otpora, da je reprezentuje, a sa druge strane imate tu mogućnost da samo delo predstavlja zapravo čin otpora. I ovde ću sada citirati Salmana Ruždija, koji je u jednoj od svojih kolumni izjavio: „Prava umetnost je uvek revolucija“. Znači, ozbiljno umetničko delo uvek predstavlja jedan oblik otpora po sebi i to je za mene jedan čin dalje, jedan korak dalje od onoga što bi bilo da umetničko delo predstavlja kulturu otpora. I ja ću ovde navesti ona dva primera o kojima smo možda i već pričali dok smo čekali da nas tehnika prihvati... Radi se o dva dokumentarna filma, jedan je nagrađeni dokumentarni film, *Pejzaži otpora* Marte Popivode (oba su prikazana na *Beldoksu* prvo), a drugi je film gruzijske rediteljke Salome Jaši, *Krotiti baštu* (*Taming the Garden*). Rediteljka Popivoda je rešila da u svom filmu predstavi iskustvo partizanske kulture otpora, one koja je trajala uoči i tokom Drugog svetskog rata. I to je nekom ko gleda taj film na prvi pogled jasno, vidi se da je film vezan za predstavljanje kulture otpora, kao jedna vrsta svedočenja ili obnavljanja tog konteksta partizanske borbe. Ali, kada

se gleda gruzijski film, nije uvek svakom jasno zbog čega je to film koji po meni predstavlja neverovatan izraz otpora... Radi se o tome da film prikazuje istorijat nastanka jedne velelepne bašte, upravo onakve bašte o kojoj je možda mislio Benjamin kada je pričao o dokumentima zapadne kulture. To su te božanstvene bašte, vrtovi koje svi mi volimo, u kojima svi uživamo, kada odete ne znam u Pariz, London, te božanstvene stvari koje su nastale zahvaljujući napretku civilizacije i kulture. Ali ta bašta nastaje tako što vrlo bogat čovek koristi, između ostalog, tranzicijsku politiku u okviru koje je razvio svoj biznis da otkupljuje ogromno, vrlo staro drveće u post-sovjet-skoj Gruziji, savremenoj Gruziji koja pati od svih boljki koju jedna tranzicija može da donese. I on ne otima drveće, on dolazi i plaća to drveće ljudima na čijoj zemlji se to drveće nalazi. I sad mi imamo jedan film koji to prikazuje, ali mi njega ne vidimo. Samo dolaze neki ljudi i govore „evo mi bismo hteli da kupimo drvo“ itd. U stvari, ceo film je posvećen tom kupovanju i presađivanju drveća, tj. izmeštanja drveća iz njegovog prvobitnog okruženja u taj velelepni vrt. I vi sad imate reakciju lokalnog stanovništva koje je pre svega ruralno, koje nema nikakvu svest o ekonomskoj vrednosti drveća, pa čak ni o emotivnoj vrednosti tog drveća za njihov život, i postaje svesno tek tokom izmeštanja drveća tom specijalnom tehnikom presađivanja drveta sa jednog na drugo mesto. To su ogromna drveta, vrlo stara. I vi gledate tu jednu lokalnu situaciju na više mesta u Gruziji sa kojih se to drveće izmešta.

I kako reaguje stanovništvo na odnošenje drveća?

Pa prvo, nekima taj novac završava neke poslove koje oni nisu u stanju da završe sa tim primanjima koje imaju. Međutim, postoje određeni seljani koji odjednom počinju da se bune. Obično su to neke stare bake – to je pleonazam, ali dobro. Stare bake koje kažu „pa ne, ali mi smo se tu igrali, mi smo tu imali hlad tokom leta, pa to je drvo oduvek bilo ovde, kako sad da se izmesti, šta to znači“ i „eto sad je nekom čoveku sve dozvoljeno“, pa onda drugi kažu „pa čuti, dobili smo novac“... i taj proces se završava uz relativno malo buke, ali ostaje neka vrsta praznine. I onda vi na kraju samog filma imate vrlo kratak deo, koji možda traje tri minuta, koji prikazuje tu fantastičnu baštu, koja je nastala ne samo od tog drveća već vidite i neko egzotično drveće koje je verovatno premešteno sa nekih drugih destinacija i ona zaista izgleda velelepno. I onda možemo da se pitamo, mi svi uživamo u takvim delima civilizacije, ali čemu ona zapravo? I gde je to drveće zapravo trebalo da ostane? Gde je ono svrsishodnije? Gde je zapravo ono lepše: u toj bašti ili tamo gde se činilo da nema nikakvu ekonomsku ili estetsku vrednost? I to pitanje koje taj film postavlja, gde vas ono suočava

i sa vašim sopstvenim konformizmom jer smo mi navikli da volimo takva mesta... svi vole baštu Versaja. Niko ne razmišlja šta se sad tu desilo, kako je ona tu nastala. To pitanje koje film uspeva da otvori kroz te svoje vrlo minimalističke intervencije, ideološke na prvi pogled. To je za mene jedno umetničko delo koje po sebi predstavlja čin otpora. On vam ne daje odgovor, ali vas suočava vrlo sofisticirano sa onim u čemu mi zapravo svi delimično učestvujemo. Mi svi volimo da imamo takve bašte.

Da li to znači da nam onda na mestu odsustva otpora se zapravo stvara otpor kod gledaoca? Da je tehnika ili strategija rediteljke bila da na mestu odsustva otpora stvori otpor kod gledaoca. Da prikazivanjem odsustva otpora, proizvede otpor? I kako onda sada u toj nekoj umetničkoj praksi, pogotovo kinematografskoj, ovo vidite u odnosu na ove filmove koji tipično prikazuju neke scene otpora ili neku ikonografiju otpora, narative o otporu, u odnosu na ovu strategiju? Da li tu postoji opozicija ili zapravo idemo ka istom cilju sa različitim sredstvima?

Ja mislim da tu postoji dopunjavanje, s tim što vi uvek imate profesionalne sladokusce u koje ja spadam. Da se vratimo na Benjamina s kojim smo počeli, kad je on pisao svoj čuveni tekst *Autor kao proizvođač*, on je napomenuo da je autor takođe radnička klasa, u slučaju da proizvede nove tehnike umetničkog prikazivanja, tj. da izvede nove umetničke prakse. Onda naravno navodi Brehta kao primer, i evropsku avangardu. Taj jedan korak dalje, gde vi u okviru filma proizvedete nove prakse umetničkog izražavanja, a samim tim i umetničke komunikacije sa publikom, je možda nešto što dugoročno gledano ima više smisla. Ali takođe, sa druge strane u prvom mahu može targetirati mnogo manju publiku. Ako se radi o mobilizaciji, ako imate ideju mobilizacije u okviru kulture otpora, imate tu jednu ideju prikazivanja sećanja na otpor, svedočenje otporu koji targetira mnogo veću publiku i mobiliše mnogo veću publiku, koji govore o partizanskoj borbi, ili borbi Komunističke partije Nemačke protiv nacista. Ali sa druge strane, vi možete imati jedan broj publike koja uopšte ne oseti ovu vrstu poruke koju je gruzijska rediteljka poslala. Tu se targetira manji broj gledalaca i zahteva se jedna vrsta obrazovanja ipak, u smislu prepoznavanja filmskog jezika, šta bi taj film mogao biti u okviru same filmske prakse, dokumentarne, jer se radi o dokumentarnom filmu. Imate tu jednu malu kontradikciju, jer ako želite da obavestite veći broj ljudi šta bi istorijski značio otpor, onda je u tom smislu prikazivanje te kulture otpora možda svrsishodnije. Ali ja lično mislim da je dugoročno uvek bolje prekoračiti granice, koliko god to bilo moguće, za 1, 2, 3 koraka, 5. Zato ja mislim da je ovaj film, iako na prvi pogled namenjen manjoj publici, dugoročnije gledano zapravo dublji izraz

kulture otpora i da će dugoročnije gledano on imati veću publiku nego što je ima u ovom trenutku. Kao što i Breht, u trenutku kad se pojavio, nije bio najpopularniji pisac Nemačke. Najpopularniji je ipak bio Man, iako je on pružao određene oblike otpora, ali avangarda nije imala veliku publiku. Mi tek danas polako saznajemo koliki značaj je bio avangardnih umetničkih praksi u smislu otpora.

Da, vratićemo se tim avangardnim praksama dalje u razgovoru. Otvorili ste dve jako važne teme o kojima smo rekli da ćemo pričati: jedna je obrazovanje, a druga je kultura sećanja. Pa možda bolje da nastavimo baš od te veze i spoja obrazovanja i otpora. Kako vidite da su oni u nekom odnosu? I tu se opet vraćamo na Pitera Vajsa koji će biti lajtmotiv ovog našeg razgovora, čini se, kao i Benjamin, počeli smo sa njima i neće nas napustiti...

Ali eto pridružili smo i ove dve režiserke, ima i još puno imena koje možemo da spomenemo...

Tu zaista, kada su kulture otpora u pitanju, neiscrpan je globalni opus te produkcije.

Ali vidite, što se Vajsa tiče, on je kod nas izašao... pre skoro dve godine je Kontrast kao relativno mala izdavačka kuća izdao taj roman. Ne znam da je baš toliko popularnost roman imao. Svi su čuli za Elenu Ferante, ali za ovaj roman nisu, iako on uživa kulturni status. Tako da neke stvari sporo dopiru do onih kojima su namenjene, što je čudno.

Pa dobro, možda malo ova tri toma...

Pa malo tri toma, da... Vajs je onako nemački, sistematično pristupio svemu tome... Ali zaista jedna od osnovnih tema tog njegovog romana je značaj samoobrazovanja tih momaka koji su iz radničke klase, nisu imali prilike da redovno pohađaju školu i oni to samoobrazovanje vide kao jednu platformu sa koje mogu ne samo da promene svet, već da pre svega promene sebe i vide svoju ulogu u svetu na drugačiji način od one koja im je dodeljena u tom svetu u kome nije zamišljeno da oni budu obrazovani i nije zamišljeno da oni znaju neke stvari. Njima su neke stvari nedostupne, između ostalog zbog prekinutog školovanja, a i verovatno zato što bi oni tokom školovanja išli u neke škole koje im ne bi odgovorile na neke njihove duhovne potrebe. Tako da oni tokom celog romana imaju taj intenzivan proces samoobrazovanja bez kojeg, na kraju to narator zaključuje, nema otpora. I na kraju on dolazi do te tačke do koje dođu svi umetnici, da je za umetnika njegova umetnost zapravo otpor. Tako da, budući da je pripovedač taj

koji je na putu da postane pisac, iako je već revolucionar, on mora doći do tog saznanja u kojoj meri je njegova umetnost zapravo subverzivna. Ali što se tiče samog samoobrazovanja i obrazovanja, vidite da i naše aktivističke prakse, trenutne, u Beogradu: Krov nad glavom, Solidarnost, počinju da šire obim svojih aktivnosti u pravcu obrazovanja.

Postoji jedan samoobrazovni talas na beogradskoj aktivističkoj sceni?

Da, te akcije se sada dopunjavaju raznim obrazovnim akcijama, da tako kažem. Na raznim mestima po gradu se ove stvari događaju, što znači da mi nemamo neka znanja koja su nam potrebna da bismo mogli da se organizujemo oko otpora.

Kako onda, kroz prizmu otpora, stoje jedno naspram drugog samoobrazovanja i formalno obrazovanje? Da li otpor može da se rodi i u formalnom obrazovanju ili je to nešto što je ekskluzivno rezervisano za samoobrazovanje?

To je još jedno od tih škakljivih pitanja, pošto niko ne voli da ide u školu po sebi, bar mali broj voli. I škola ume da bude represivna. Sećamo se kad je Altiser pisao o ideološkim aparatima, škola je jedna od njih koja organizuje ideološke hegemonije. Tako da postoji ta ideja da je škola, imamo to i kod Fukoa, da je škola jedna od tih institucija za disciplinovanje i nadziranje, a može da se desi i za kažnjavanje. Blage su kazne u školama, ali nisu baš toliko blage kao što to izgleda. Mogu imati posledice po ceo život: neko da vas izbacili iz škole ako ste ostali u drugom stanju na primer. To i dalje postoji kao zakonska opcija u srednjoj školi čini mi se, ili u osnovnoj. To bi trebalo proveriti, da li je ta zakonska opcija ostala, ali je postojala. Vi onda doživljavate školu kao jedno represivno mesto, ne možete više redovno da pohađate školu, možda pod nekim uslovima vanredno. To bi isto trebalo proveriti, ali u svakom slučaju postoji taj problem sa regularnim obrazovanjem, što se on obično doživljava kao obavezan, represivan, dosadan, kao nešto što morate da uradite. Tako da onda vi i u okviru toga što vam je dato, tog regularnog obrazovanja, ne uzmete ono što vam je potrebno ili što biste želeli jer *a priori* imate jedan otpor prema formalnom obrazovanju... I onda na kraju kad pogledate gde ste naučili, šta ste naučili, gde ste sticali znanje, ponekad se desi da je to ipak najmanje u formalnom obrazovanju, zbog toga što je ono između ostalog bedno organizovano danas. A desi se da ste naučili mnogo od svojih prijatelja, kolega, koleginica, profesora kojeg ste baš voleli i doživljavali drugačije, kao nekoga ko odstupa od tog sistema. Međutim, kad govorimo o samoobrazovanju u ovom trenutku u Srbiji, moramo voditi računa o tome da srednja škola

nije obavezna, samo osnovna. Pri tome, osnovna škola se prekida pod različitim izgovorima, ne samo zbog drugog stanja već ima i drugih situacija. Država to više ne kontroliše kao što je nekad. I vi zaista imate jedan veliki broj populacije koji nema znanje koje im je potrebno da shvati svoju poziciju. A mogli su to shvatiti u okviru formalnog obrazovanja da su bili pribrani ili da je obrazovanje bilo drugačije i da mu se posvetila adekvatna pažnja. Tako da ja mislim da je samoobrazovanje jako bitno za otpor jer... Naravno, u okviru formalnog obrazovanja može se desiti da vam namerno uskraćuju znanja koja su vam potrebna. Tako da obrazovanje je strašno bitno za otpor, ali ne mora biti vezano za formalno obrazovanje. Mada je poželjno i bolje da ga imate nego da ga nemate.

Možda bih ovde voleo malo da preokrenem situaciju i da probamo da sagledamo otpor iz jednog drugog ugla, a to je gde se javlja otpor prema znanju, a možda još bolje, otpor prema teoriji, otpor prema mišljenju... Da li tu možda vidimo neku vrstu metamorfoze odnosa obrazovanje-otpor? Može se u antivakcerskim pokretima širom sveta videti to, pa onda imamo doktore koji prepisuju neke čudne lekove za životinje ljudima, ili se zalažu protiv vakcinacije, a i sami dolaze iz medicinske nauke. Kako objašnjavate tu vrstu otpora?

Pa, sa vakserima i antivakserima, sve se vrta oko ljudskih prava. Oko slobode građanina da ne znam šta odluči. S jedne strane imamo antivakcersku priču koja se zasniva na odbrani slobode izbora i kretanja, a sa druge u okviru vakcerske priče imate tu priču da možete da radite šta god hoćete dok ne ugrožavate druge građane. I to je problem savremeni, globalizacijski. Vi imate određene diskurse koji neverovatno efikasno i brzo bivaju prisvojeni od onih strana koji uopšte ne veruju u njihove premise. Kao i sa fašističkim i antifašističkim diskursom. Vi odjednom imate fašističke formacije koje govore antifašističkim terminima, zalažu se da su antifašističke sile, promovišu antifašističku ideologiju, dok su im prakse potpuno fašističke. To se dešava i to je zabrinjavajuće, zato što vi sada vrlo teško možete da razabirete ko je tu u pravu i zato vam i treba to znanje o kojem smo govorili. Jer antivakseri sebe predstavljaju kao pokret otpora, pokret koji se zasniva na ideji da postoji globalna zavera protiv ljudskih prava koja je podržana kapitalom i širenjem moći multinacionalnih korporacija od kojih su sada najvažnije farmaceutske. I ograničenjem slobode kretanja dolazi do jedne „paranoje“, ali vi ne možete sada tako lako ući u tu polemiku i izaći iz nje tako lako kad imate tu priču da se oni bore za svoja građanska ili ljudska prava. I sad mi tu imamo taj sunovrat ideje otpora koji može potpuno da mutira, da se pretvori u nešto što niko nije ni sanjao da će se desiti.

Kako onda da tretiramo taj simptom? Kakvu bismo dijagnozu mogli da postavimo na globalnom planu? Ko bi nam bili glavni krivci za taj sunovrat otpora? Možda su krivci loša reč, ali neki okidači... da li je u pitanju globalizacija, komodifikacija... i želeo bih ovde da nas uvedem u našu sledeću temu a to je veza između kulture otpora i kulture sećanja. U kakvom su oni odnosu danas, u ovom globalizovanom, komodifikovanom svetu?

Pa, otpor je najbolja roba. Otpor sve prodaje, svi žele da budu buntovni i svi žele da budu nekonformisti. I svi o sebi tako misle. Najveći nosioci otpora su oni koji kažu da su konformisti. Zaista, evo pogledajte pop kulturu, daje nam niz primera komodifikacije kao što je pank, pa sad neki koji nikakve veze nisu imali sa pankom ili su ga samo onako slušali usput, znači nisu nikad ni delili te stavove, a sada nose majice, pocepane farmerke itd. To je sve benevolentno, ali i u ljudskom ponašanju i komunikaciji vi uvek imate priču o buntovnim osobama koje su ovakve ili onakve... Na svim nivoima otpor prodaje ponašanje, robu, on sam po sebi je najbolja roba. I to je problem, kako ga spasiti od toga i kako shvatiti da je otpor zapravo jedan kontinuirani, neprekidni rad. Vrlo kompleksan, koji zahteva razumevanje konteksta i neprekidno negovanje konteksta, neprekidno negovanje sećanja.

Vraćićemo se na tu tezu o otporu kao kontinuiranom radu. Vi u jednom tekstu analizirate grafit koji se nalazi u ulici Gavrila Principa, a na njemu je nacrtan portret samog Gavrila Principa, u potpisu stoji Bunt, a u oblačiću je ispisana čuvena rečenica, stihovi koje je Princip ispisao u zatvoru...

Da, na zidovima svoje ćelije: „Naše će sjene hodati po Beču. Lutati po dvoru i plašiti gospodu.“

Kakvo je vaše čitanje tog grafita? Čini se da je to jedna dobra figura preko koje možemo da povežemo i problematizujemo odnos kulture sećanja i kulture otpora. Kako vidite vi taj grafit i možete li da nam objasnite kontekst u kojem ste pisali o tome, i neke zaključke koje možemo da izvučemo iz jedne „rehabilitacije“ jednog takvog lika?

Da, recimo ovako: da mi je neko u mladosti rekao da će u budućnosti Gavri-lo Princip morati da bude rehabilitovan, ja u to ne bih verovala. Relativno se brzo pomerila figura Gavrila Principa iz figure atentatora revolucionara u figuru atentatora teroriste i nacionaliste. I sam taj grafit je u tom smislu dvostruk, problematičan na izvestan način, jer je pitanje ko ga je naručio i izveo celu stvar. Pretpostavlja se da su neke navijačke grupe čak naručile taj grafit, ali on dobro izgleda. Sad ja nisam sasvim sigurna da li su stihovi izvorno bili deo grafita ili su naknadno dodati, ali ti stihovi su zapravo ono

što na izvestan način odlepljuje celu priču o Gavrilu Principu iz te prvobitne namere koja hoće njega da upiše u desničarsku tradiciju srpstva. Jer ovde se radi zapravo o jugoslovenstvu, o tome kako mi to vidimo. Gavrilo Princip je bio pripadnik Mlade Bosne koja je bila jugoslovenski orijentisana organizacija, multinacionalna i multikonfesionalna. Gavrilo Princip je bio jedan od terorista, desilo se da je on bio uspešan, postoji taj momenat da je on bio vezan za Srbiju i takođe, to je jedna od teorija zavera, za Apisa. Ali to sad nije bitno. Bitno je da, u ovom trenutku sada, kada govorimo o Jugoslaviji, nikada ne govorimo o Kraljevini Jugoslaviji. Ono nasleđe Jugoslavije kojim mi raspolažemo je uglavnom socijalističko nasleđe SFRJ. Međutim, jugoslovenstvo je mnogo starija ideja i ne možete izmestiti Gavrila Principa iz tradicije jugoslovenstva i premestiti ga u tradiciju srpskog nacionalizma. Tu je potrebno dosta rada i dosta nasilnog rada nad istorijom, dosta revizije. Kad je bila proslava stogodišnjice završetka Prvog svetskog rata, imali ste čitav niz naručenih tekstova o Gavrilu Principu pa su dve drame napisale Milana Marković i Biljana Srbljanović. Ali Biljana Srbljanović je tom prilikom označila, bez obzira na kvalitet njene drame, u jednom intervjuu, Principovo nasleđe kao revolucionarno, kao nešto što bi trebalo da se ponovi. Za kulturu otpora jako je bitan istorijski kontekst i jako je bitna kultura sećanja. Ako mi u kulturi sećanja, jugoslovenstvo ne vidimo pre 1941. ili 1921. kada je nastupila obznana i zabrana Komunističke partije u Kraljevini Jugoslaviji, imaćemo problem sa celom idejom. A opet sa druge strane, jako je teško sve to imati neprekidno na umu. Jer Jugoslavija je nastala 1918., ne 1945. Tako da, Gavrilo Princip funkcioniše kao deo te Kraljevine Jugoslavije sa svim njenim protivrečnostima, te monarhističke Jugoslavije sa kojom je započet Prvi svetski rat. On može da se izmesti po volji nekoga u nacionalistički desničarski kontekst, ali ja mislim da je to nasilje nad njegovom figurom.

Šta vidite kao okolnosti koje su načinile mogućom jednu ideološku distorziju figura, ikonografija ili narativa otpora? Kako smo došli do toga da sada jedno takvo slobodno čitanje može da prođe nekažnjeno i da nastavi da se perpetuiru kroz različite diskurse, i onda neko može, sa levog ili desnog spektra, potpuno da zanemari istoriju, iako desni spektar to mnogo češće radi... Šta se desilo sa otporom, a šta se desilo sa sećanjem, te su takve vrste manevra postale moguće?

Vrlo jednostavno se stvari dešavaju. Ti stihovi govore da je priroda Principove borbe bila klasna, između ostalog. A drugo, da je ona bila antikolonijalna, jer Mlada Bosna je nešto što je postojalo u Bosni kao delu Austro-ugarske monarhije i tek je trebala da se oslobodi, da dođe do ujedinjenja

svih Slovena da bi se pružili otpori različitim klasnim i kolonijalnim silama koje su delovale na prostoru buduće, sada već bivše Jugoslavije. Znači klasna i antikolonijalna priroda Principove borbe je potpuno zanemarena. On je bio Srbin iz Mlade Bosne i verovatno je bio strasni Srbin, ali to ne menja činjenicu da je on bio član Mlade Bosne. Koliko sad treba da objašnjavamo šta je Mlada Bosna bila, da joj je pripadao jedan Ivo Andrić, i da je zbog nje on završio i u zatvoru. Znači, vidite koliko tu sad ima posla koji moramo da odradimo da bismo taj kontekst rekonstruisali adekvatno. Nekad se radi o detaljima, nijansama koje zapravo određeni otpor objašnjavaju. I pošto je otpor najbolja roba, proces komodifikacije i svako svoju priču želi da proda što je brže moguće i što većem broju ljudi...

Ono što je možda zanimljivo na ovom tragu, a u suprotnosti je sa našim dosadašnjim intuicijama, je jedan opšte poznat fenomen koji nas prati nekoliko poslednjih godina ili deceniju, a u pitanju je cancel culture. Mi smo do sada govorili o pasivnom zanemarivanju neke istorije, a sada dobijamo i neku vrstu aktivnog brisanja nekih nepoželjnih delova istorije, brisanja koje se najčešće izdaju za neku vrstu otpora. Da li tu postoji neka unutrašnja kontradikcija, kako vidite otpor u kontekstu cancel culture-a?

Ova reč brisanje koju ste upotrebili je jako važna, zato što se obično, kada govorimo o recimo o Gavrilu Principu, tu se obično govori o reviziji istorije, i onda imamo različite varijante: revizije sa levog ili desnog spektra i kako se sve to dešava. Ali *cancel culture* jeste vezan za brisanje istorije i to je veliki problem, jer kad god pokušate stvar da učinite aistoričnom, otpor gubi smisao i postaje amblem koji možete da nakačite bilo gde. I taj vakuum, to odsustvo istorije... Nisam ja neki ljubitelj istorije po svaku cenu, ali prosto razmišljati o tome kako delovati danas u smislu otpora, treba shvatiti da su otpori mnogobrojni, da se ne isključuju međusobno, da nema otpora u jedini, da je otpor uvek plural, mnoštvo otpora. A drugo je da moramo razumeti kontekst i to brisanje istorije u *cancel culture* je zaista problematično.

Čisto da navedemo jedan od primera: rušenje statua istorijskih ličnosti u Americi koji su imali veze sa robovlasničkom istorijom... I prosto, što bi neko mogao da se pobuni protiv rušenja statue nekom robovlasniku? To na prvi pogled sve deluje sasvim u redu, ali zapravo možda predstavlja i problem. Kako da se snademo sa takvom kompleksnom situacijom?

Počeli smo sa statuama, eto nas opet sad. Kad su krenuli da uklanjaju statue „slavnih Amerikanaca“ koji su u stvari bili „grozni, prljavi robovlasnici“, uklonili su i Kolumbove statue, a poslednji od slučaja koje sam pratila

je bio pokušaj uklanjanja Džefersonove statue u Filadelfiji. Tu je problem što se ukrštaju dve istorije: istorija Američke nezavisnosti, jer je Džeferson taj koji je potpisao povelju nezavisnosti, to je trenutak kada se Amerika osamostalila od Engleske, a sa druge strane, istina je da je on bio potpuno zadojen tom idejom belog suprematizma, da je imao crnu ljubavnicu, vanbračnu decu... Međutim, ako izmestimo Džefersonovu statuu iz Filadelfije koja je cela podređena toj priči o američkoj nezavisnosti, Bostonskoj čajanci, prvi univerziteti su osnovani u Filadelfiji, šta ćemo dobiti? Ostaćemo bez bilo kakvih dokaza o istoriji nezavisnosti i naravno uklonićemo statuu još jednog robovlasnika. Neko je tada rekao da kada se tako sve statue izmeste, vi zapravo gubite osećaj i za robovlasništvo samo. Ne možete da shvatite zašto se ono desilo i zbog čega sad tolika akcija protiv diskriminacije koja i dalje naravno vlada Amerikom...

Da li to onda otvara neku vrstu opasnosti da, uklanjanjem tih spomenika varvarstvu, otvaramo neku vrstu nove mogućnosti da se takvo varvarstvo ponovi, a da mi toga ne budemo svesni jer o istoriji takvog jednog varvarstva ne znamo dovoljno ili ništa? I sa druge strane, rekli ste da je u pitanju izmeštanje tih spomenika. Čuveni su oni snimci kada jedna statua pada u reku, ne sećam se kako se zvao taj činovnik, robovlasnik, i razbija se i nestaje. Dakle nije stvar samo izmeštanja pa da to negde ostane, već je prosto uništena. A ako ne ostane dokument iza njenog uništavanja i ako nemamo ništa, da li bi jedini izlaz iz te situacije bio napraviti novi dokument o uništavanju spomenika varvarstvu? Da li tu možemo da nađemo neki izlaz i da li bi to rešilo unutrašnje kontradikcije oko celog tog problema kulture sećanja i kulture otpora, ili postoji neki novi način...

To sa uklanjanjem skulptura nije američka invencija. Ono što se desilo u Istočnoj Evropi nakon pada Berlinskog zida obeleženo je uklanjanjem skulptura koje su bile vezane za komunističku fazu supremacije Sovjetskog Saveza nad istočnom Evropom. Imate i onaj jedan film gde se prikazuje uklanjanje Lenjinove statue nekim brodovima s njenog mesta, dosta poznat film, ne mogu da se setim naziva. A u Budimpešti su sve statue iz komunističkog perioda sklonjene u jedan park koji se nalazi blizu Budimpešte i možete da posetite to kao turističku atrakciju.

I naplaćuje se ulaz.

Da, ali pitala sam moje prijatelje koji su došli juče iz Budimpešte i rekli su da sad retko ko ide tamo, mada park još uvek postoji. Ali kada sam ja tamo boravila početkom dvehiljaditih bilo je dosta turista koji su odlazili da vide

te komunističke statue. One su uklonjene i na prostoru bivše Jugoslavije kao što su uklonjeni mnogi spomenici koji su predstavljali kulturno dobro, koji su se nalazili na mestima partizanskih ofanziva i bitki. Juče sam prošla Kalemegdanom, tamo gde se nalazi spomenik četiri sekretara SKOJ-a, nekada ste na mermernim pločama mogli da vidite zlatom urezana imena i petokrake. To je sve izbrisano, sada morate da se popnete stepenicima i na nadgrobnim pločama se vide njihova imena i petokrake koje nisu crvene, ali su ostale urezane. Znači mi imamo te primere svuda, i u našem okruženju. Izmeštanje spomenika koji su vezani za ne tako davnu istoriju, kod nas su zaključili da je ta istorija koja je bila završena, sad nam više ne treba, i mi ćemo negde da je spakujemo, sklonimo, uništimo ili izbrišemo. I posledice toga su jako velike.

Kao i posledice svakog nasilja. Spomenuli ste u jednom momentu tu ideju nasilnog menjanja istorije i revizionizma, a sada bismo mogli da porazgovaramo i o odnosu otpora i nasilja uopšte.

Najosetljivije pitanje pred kraj. Pa da, to je problem sa otporom što on ima i svoje nasilne oblike. A ti nasilni oblici se bore protiv nasilja. I ovaj *cancel culture*, imate diskriminaciju u okviru pokreta koji se bori protiv diskriminacije, zabranu u okviru pokreta koji se bori protiv zabrane... Revolucija je nasilje protiv nasilja oružanim putem, uprošćeno rečeno. Kako sad izaći na kraj sa tim vrazjim, đavoljim kolom, tim začaranim krugom gde se nasilje perpetuira neprekidno i otpor na izvestan način učestvuje u toj perpetuaciji. To je jedno pitanje koje mislim da svi koji se bave na bilo koji način idejom, kulturom otpora i aktivizmom neprekidno promišljaju.

Da, jedan od njih, sa više teorijske tačke gledišta je i Etjen Balibar. Ja znam da vi na vašem kursu predajete uvod iz njegove čuvene knjige Nasilje i civilnost. Da li biste mogli njegove teze da nam predstavite o nasilju, prosto da damo našoj priči još jednu teorijsku, školsku potku?

Reći ću samo kako studenti reaguju na to, da ne ugnjavimo gledaoce. Imate ta tri koncepta Balibarova: nenasilje, protivnasilje i antinasilje. Nenasilje se ne odnosi na nečinjenje, ono bi trebalo da bude obrađeno kao posebna kategorija u nekim emisijama o kulturama otpora jer je to jedan oblik saučesništva sa različitim oblicima zla.

Zar nečinjenje ne bi moglo da bude nasilje samo po sebi, kao neka vrsta pasivne agresije, da vi npr. nekome ne kažete da je onaj šaht klimav i pustite ga da upadne unutra, to je nasilan čin zar ne? A to je baš nečinjenje, niste

učinili ništa da se nekome ne desi nešto loše. Mislim, to je nasilna stvar. Kako onda to spada u nenasilje?

Ne spada u kategoriju nenasilja, to hoću da kažem. Kad Balibar kaže nenasilje, iako se poziva na Deridin moto: „Nenasilje je nekada najveće nasilje“, Balibar hoće da kaže da su to oni pacifistički oblici borbe koji se zalažu za građansku neposlušnost, mirne proteste, to je jedna varijanta. Protivnasilje su revolucionarni oblici otpora koji podrazumevaju naoružanje, gerilu i svašta još, ali Balibara to ne zadovoljava jer i u jednom i u drugom slučaju nasilje se obnavlja, čak i u okviru nenasilja. Pa čak dolazi i do sukoba između pristalica nenasilnog i protivnasilnog otpora. Studenti shvate sve ovo, ali kada dođemo do Balibarovog predloga kako da se stvar reši, studenti nikako da razumeju šta se dešava i šta on sugerise pod terminom koji naziva *antinasilje*. Ono što Balibar hoće da kaže je da moramo neprekidno da radimo da bismo sprečili strukturno društveno obnavljanje nasilja, koje se dešava na svakom koraku, pozivajući se na Marksa ali zahtevajući da se Marks prevaziđe u skladu sa savremenim uslovima. To antinasilje, s njim nikako da izađemo na kraj zato što antinasilje zapravo zahteva da se mi odrekemo tih stereotipnih predstava o otporu kao nečemu što će da donese promenu brzo, preko noći. Ono na izvestan način poništava Delakroinu sliku pobeđe žene, koja je predstavljena kao figura slobode koja vodi Francusku kroz revoluciju... Ta herojska slika se uništava tim antinasiljem i onda uvek dolazimo do toga šta je antinasilje, i ne samo na ispitu. Ja sam dala jedan čas da vidimo šta je antinasilje i nikako ne možemo da dođemo do toga. Ja mislim da je to ako, jer čitav niz tih slika kako izgleda revolucionarna figura, herojska figura otpora ometa studente a ponekad i mene na momente da vidim šta je to antinasilje, kako je to samo jedan mukotrpani permanentni rad u kojem mi stalno moramo da mislimo i o drugačijim oblicima otpora koji nam se ne sviđaju ali zapravo ipak deluju, i sa razlogom imaju rezultate. Moramo da budemo i tolerantni, i solidarni, i kritični, i strpljivi ali nekad moramo da reagujemo u pravom času... Mnogo je tu koordinata koje antinasilje podrazumeva i to je studentima jako teško da shvate. Radi se o tome da neprekidno moramo da radimo, delamo da bi to antinasilje moglo strukturno da se realizuje. To je u stvari Balibar hteo da kaže i zato se toliko oslanja na civilni sektor kasnije u knjizi.

Onda bismo mogli i da zatvorimo priču o kulturama otpora vezom između otpora i angažmana. To je neki lajtmotiv ovog podkasta, tema koju dotičemo često i kojom se dugo bavimo ovde na Institutu... Otpor i angažman, vi ste rekli dugotrajan rad, tolerancija, ja bih dodao solidarnost, ali i neka vrsta zaloga. Da li otpor, da bi imao svoj emancipatorni potencijal, mora da nosi

neku vrstu zaloga? Da li onaj koji pruža otpor mora da založi jedan deo sebe u taj otpor kako bi taj otpor imao mogućnost da dovede do neke promene?

Da, da, to je super pitanje za kraj.

Šta zalažemo da bi se proizveo otpor koji može doneti neku vrstu radikalne promene... šta je neophodno založiti? A da probamo ipak na kraju da dekonstruišemo romantičnu sliku o otporu, „dajemo život“ za ne znam ni ja šta... Šta je, da kažemo, nekakva nijansa?

Pa, ne dajemo život, ali zalažemo svoju sopstvenu budućnost da bismo promenili budućnost. To je ta neka caka, jer iz neke konformističke pozicije iz koje delaju ljudi koji misle da se život može organizovati, urediti i kontrolisati, vi mislite da ste na izvestan način obezbedili neku vrstu sigurne budućnosti. Međutim, da biste stvarno napravili pomak, vi morate da založite tu svoju sigurnu budućnost u svoju nesigurnu viziju drugačije budućnosti.

Razgovor vodio *Andrea Perunović*

